

Agata A. Kluczek

Wokół problemów interpretowania przekazu źródeł numizmatycznych

Wieki Stare i Nowe 7(12), 129-136

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agata A. Kluczek

Katowice

Wokół problemów interpretowania przekazu źródeł numizmatycznych

Wartość źródeł numizmatycznych do studiowania rozmaitych aspektów dziejów Cesarstwa Rzymskiego jest nie do przecenienia. Erika Manders w swym dziele *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193—284* (Leiden—Boston 2012) podkreśla to znaczenie numizmatów jako źródła *par excellence* w badaniach wielu problemów mieszczących się w wydzielonym przez nią okresie (s. 38). Wychodzi z założenia, które akceptowane jest obecnie dosyć szeroko, że monety służyły przekazywaniu treści ideologii cesarskiej¹. Sama podejmuje analizy, źródłowo osadzone właśnie w mennictwie imperialnym, problemu auto(prezentacji) władcy rzymskiego w okresie od Pertynaksa do Numeriana i Karynusa, zmierzając przy tym do jej diachronicznego ujęcia. Interesuje ją mennictwo grupy 35 *caesares* oraz *augusti*, wyłącza ze swych badań wielu efemerycznych uzurpatorów oraz władców tzw. Imperium Galliarum². Zasadniczym przedmiotem analiz E. Manders jest „the communication of imperial ideology through coinage”, monety bowiem —

¹ Np. Ch. HOWGEGO: *Ancient History from Coins*. London 1995; *Roman Coins and Public Life under the Empire*. E. Togo Salmon Papers II. Eds. G.M. PAUL, M. IERARDI. Ann Arbor 1999.

² Porównanie tradycyjnymi metodami treści mennictwa władców „centralnych” i rządzących w tzw. Imperium Galliarum — zob. np. A. WATSON: *The Representation of Imperial Authority: Problems of Continuity in the Mid-Third Century AD*. Ph. Diss. London 1991 (1992); O. HEKSTER, E. MANDERS: *Kaiser gegen Kaiser. Bilder der Macht im 3. Jahrhunderts*. W: *Delto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*. Hrsg. K.-P. JOHNE, T. GERHARDT, U. HARTMANN. Stuttgart 2006, s. 135—144; C. GRANDVALLET: *L'affrontement idéologique entre Gallien et Postume: l'exemple des bustes casques et des bustes à attributes Herculéens*. In: *Impact of Empire*. Vol. 7: *Crises and the Roman Empire*. Eds. O. HEKSTER, G. De KLEIJN, D. SLOOTJES. Leiden—Boston 2007, s. 337—351.

śladem innych badaczy — rozumie „as a vehicle for imperial communications” (s. 6 i 7)³.

Podjęta problematyka nie jest nowa i oryginalna. Niebanalna jest natomiast zastosowana w pracy metoda docierania do komunikatów zakodowanych w legendach i wyobrażeniach monetarnych. E. Manders proponuje bowiem ilościowe podejście do materiału źródłowego, ostatnio chętnie stosowane, acz przy użyciu różnej metodologii i z różnymi efektami⁴. W tym przypadku Autorka ogranicza się do analizy treści rewersów monet imperialnych. Chociaż zauważa, że „the messages on the obverse and on the reverse offer a different type of discourse (s. 39)⁵, to — jak pokazuje wgląd w treść pracy — niejednokrotnie dostrzega zależności między przekazem awersu i rewersu monety. W sumie bazuje na 8 227 typach monetarnych zestawionych w pięciu tomach katalogu *The Roman Imperial Coinage*⁶, przyporządkowuje je 13 kategoriom tematycznym⁷ i określa ich udział, uchwycony procentowo w mennictwie całego wydzielonego okresu oraz w mennictwie poszczególnych władców. Założenia metodologiczne swych badań przedstawia w rozdziale 1.: *Coins in Context* (s. 11—62), tu również odnosi się do reprezentatywności typów monetarnych, kwestii możliwości zrozumienia komunikatu monet oraz do związku ich treści z ideologią władzy cesarskiej, wyrażając pogląd, że moneta jako wyraz ideologii imperialnej to medium dające poznać „propagandę”.

W kolejnych rozdziałach E. Manders zajmuje się czterema kategoriami tematycznymi, których udział w mennictwie był najwyższy (fig. 1). Do najbardziej eksploatowanych należały wyobrażenia mieszczące się w sferze skojarzeń militarnych (22,5%). Autorka omawia je w rozdziale 2.: *Appeasing the Army* (s. 63—94). Ich pierwsze miejsce w hierarchii tematów tłumaczy tym, że żołnierze byli największą grupą używającą monet (s. 64). To opinia dość schematyczna i mocno rzecz uproszczająca, która pomija niepoliczalny ogół ludności cywilnej państwa rzymskiego. Jednak cenne jest dostrzeżenie w procesie powstawania treści komunikatu przeka-

³ Por. np. B. LEVICK: *Propaganda and the Imperial Coinage*. „Antichthon” 1982, 16, s. 104—116; A. WALLACE-HADRILL: *Image and Authority in the Coinage of Augustus*. JRS 1986, 76, s. 66—87.

⁴ Np. C.F. NOREÑA: *The communication of the emperor's virtues*. JRS 2001, 91, s. 146—168; IDEM: *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*. Cambridge Mass. 2011.

⁵ Analizy portretu na monetach por. D.H. EUAN-SMITH: *Obverse portrait propaganda*. NAC 1977, 6, s. 257—269; C. KING: *Roman portraiture: images of power*. In: *Roman Coins and Public Life...*, s. 123—136.

⁶ *The Roman Imperial Coinage*. Vol. 4/1: *Pertinax to Geta*. Eds. H. MATTINGLY, E.A. SYDENHAM; vol. 4/2: *Macrinus to Pupienus*. Eds. H. MATTINGLY, E.A. SYDENHAM, C.H.V. SUTHERLAND; vol. 4/3: *Gordian III — Uranius Antoninus*. Eds. H. MATTINGLY, E.A. SYDENHAM, C.H.V. SUTHERLAND; vol. 5/1: *Valerian to Florian*. Ed. P.H. WEBB; vol. 5/2: *Probus to Amandus*. Ed. P.H. WEBB. London 1968. Wylacza z analiz hybrydy, egzemplarze zbarbaryzowane i fałszywe.

⁷ Są to: „dynastic representation”, „military representation”, „divine association”, „saeculum aureum”, „euergesia”, „paradeigmata”, „restitutor-messages”, „elevation”, „non-specific representation”, „virtues”, „aeternitas-messages”, „geographical messages” oraz „unica”.

zywanego na monecie roli jego odbiorcy jako stymulatora zaistnienia konkretnych typów monetarnych. Ciekawie przedstawia się rozkład udziału typów militarnych w mennictwie poszczególnych władców (fig. 17). Przykładowo, nie podjęto takiej tematyki za rządów Pertynaksa, a także na monetach Diadumeniana i Salonina, podczas gdy w mennictwie Maksymina Traka sięga ona ponad 50%, prawie 40% w mennictwie Trajana Decjusza i około 30% w mennictwie Dydiusza Juliana i Sertymiusza Sewera. W ujęciu sumarycznym w całym okresie objętym rozważaniami utrzymywała się — czemu trudno się dziwić — wysoka popularność „military representation”.

Niewiele niższy (21,8%) był udział monet, których treści odnosiły się do relacji cesarza rzymskiego ze światem bóstw, ideologii władzy imperialnej związanej przede wszystkim z Jowiszem, Herkulesem, Marsem, Apollinem i Solem. Omówione zostały w rozdziale 3.: *Divine Propaganda* (s. 95—154). W ujęciu generalnym charakterystyczne jest mocne i stałe funkcjonowanie tej tematyki (fig. 18). Różnie to jednak było w wypadku odwoływania się do mocy poszczególnych bóstw. Przykładowo promocja Jowisza i wyzyskiwanie siły ideologii jowiańskiej charakterystyczne były zwłaszcza w mennictwie drugiej połowy omawianego okresu, przy znikomym udziale np. w dobie rządów Pertynaksa, Dydiusza Juliana, w latach od Filipa Araba do Woluzjana, a z ekstremum (około 15%) przypadającym na rządy Makryna (fig. 19). Podobnie można zauważyć (fig. 22) na monetach pierwszej połowy rozważanego okresu „skokowe” — chociaż niekiedy sięgające lub przekraczające 5% — występowanie nawiązań do bóstw solarnych, Apollina i Sola, a ich ugruntowaną obecność w mennictwie po około 250 roku i apogeum w mennictwie Aureliana. Ciekawie przedstawia się, tak czytelne na wykresie (fig. 22), „wypieranie” z wyobrażeń monetarnych Apollina przez Sola. Natomiast intrygująco brzmi objaśnienie, które dotyczy wyobrażania cesarza jako ofiarownika i jako najwyższego kapłana (*pontifex maximus*). Rzadsze takie przedstawienia w ostatnich latach rozważanego okresu w interpretacji proponowanej przez E. Manders są rezultatem częstej nieobecności cesarza w mieście nad Tybrem i sakralizacji jego osoby. Badaczka pisze: „Consequently, the emperor’s person became more abstract to the population of the urbs. This invisibility, then, would have enhanced the emperor’s status; after all, invisibility can be seen as the greatest display of superior status. The divine status of the Chinese Emperors in the Forbidden City is illustrative for this point” (s. 143). Myśl ta (oczywiście abstrahując od jakże egzotycznego przykładu chińskiego) wymaga wsparcia jej danymi czerpanymi z innych źródeł, ale z pewnością może inspirować do pogłębionych badań. Również w kolejnym rozdziale: *Imperial „Exempla”* (s. 155—185), poświęconym cnotom cesarskim, virtutes, nieobecnością władcy w stolicy, redukcją jego dobrodziejstw wobec plebsu urbana i postępującą sakralizacją jego osoby Autorka tłumaczy skromny udział tematu liberalitas, odnoszącego się do szczodrobliwości cesarza wobec ludności Rzymu (s. 168). Jednakowoż liberalitas znalazła się między cnotami szczególnie popularnymi w latach 193—284. Poza nią

do najczęściej podejmowanych w mennictwie należały: *providentia*, *virtus*, *pietas*, *aequitas* (fig. 26). W sumie grupa monet lansujących wszystkie *virtutes* zajmowała sporo miejsca w mennictwie cesarskim (17,4%) i w mennictwie poszczególnych władców — tu „rekordzistami” okazali się Gordianowie Afrykańscy, Florian, Karynus i Numerian. Natomiast po przeciwnej stronie uplasowali się Dydiusz Julian, Diadumenian, Salonin, na ich monetach zabrakło *virtutes* (fig. 25). Niemniej o ile z tymi danymi trudno polemizować, o tyle ich interpretacja nie jest wyczerpująca i zadowolająca (s. 171).

W rozdziale 5.: *The Dawning of a Golden Age* (s. 187—220) E. Manders zajmuje się *saeculum aureum*, czyli odwołaniami na monetach do stanu pomyślności i personifikacjami Felicitas, Pax, Securitas i Salus. To popularna kategoria tematyczna (19,2%), którą realizują monety 34 z 35 emitentów. Maksimum stanowią przypadki Diadumeniana i Salonina, tu — w interpretacji E. Manders — 100% to monety propagujące *saeculum aureum* (fig. 27). Badaczka łączy to z ustabilizowaniem się rządów dynastii: „the continuation of a dynasty implied success and prosperity” (s. 189). Jednak trudno tu o regułę. Przykładowo w dobie rządów dynastii Trajana Decjusza, dłuższych niż rządy Makryna, w mennictwie Herenniusza Etruska i Hostylina, cesarów, a potem współrządców Trajana Decjusza, tematyka mieszcząca się w kategorii *saeculum aureum* stanowi odpowiednio 0% i 40%. Podobnie rozważenia wymaga sugestia, że propagowanie w dużym nasileniu idei *saeculum aureum* było charakterystyczne dla krótkich rządów (s. 191).

Dalszą część książki tworzą analizy mennictwa trzech wybranych władców. W rozdziale 6.: *Caracalla* pokazana została przede wszystkim radykalna zmiana, jaka nastąpiła w cesarskim wizerunku w czasie samodzielnego panowania Karakalli, w porównaniu z okresem, gdy pozostawał on u boku Septymiusza Sewera (fig. 33 i 34). Z następnego rozdziału — *Decius* — wyłania się portret władcy, w którego mennictwie sporo miejsca zajęły nawiązania geograficzne (fig. 35 i s. 256—258). Interesująco przedstawia się propaganda religijna Trajana Decjusza i w jej ramach wyemitowanie serii monetarnej *divi* (s. 262—266). Jednakże cesarz ten nie był pokazywany jako kapłan, co w kontekście znanego jego edyktu uderzającego w chrześcijan⁸ nabiera szczególnego znaczenia. Rozłożenie akcentów w mennictwie oraz proporcje podejmowanych tematów pozwoliły ocenić Trajana Decjusza jako „innovatora” (s. 267). Zupełnie inaczej przedstawia się casus cesarza Galliena, któremu poświęcono ostatni rozdział: *Gallienus*. Przede wszystkim różnica tematów podejmowanych na monetach w dobie wspólnych z Walerianem, a następnie

⁸ Por. np. R. SELINGER: *Die Religionspolitik des Kaisers Decius: Anatomie einer Christenverfolgung*. Frankfurt a. M. 1994; J.B. RIVES: *The Decree of Decius and the Religion of Empire*. JRS 1999, 89, s. 138—139; B. BLECKMANN: *Zu den Motiven der Christenverfolgung des Decius*. In: *Deleto paene imperio Romano...*, s. 57—71 oraz H. MATTINGLY: *The Coins of the „Divi” Issued by Trajan Decius*. NC 1949, 9, Ser. 6, s. 75—82.

samodzielnych rządów Galliena bynajmniej nie jest tak wyraźna, jak sugeruje Autorka (s. 301), bo istotne zmiany dotyczą tylko niektórych kategorii tematycznych (por. fig. 37 i 38 i s. 273—274, 276, przypis 27). Ważniejsza jest inna refleksja E. Manders: mennictwo Galliena daje „general third-century picture” (s. 272), rozkład kategorii tematycznych w latach jego panowania 253—268 (fig. 36) przypomina bowiem bardzo obraz uzyskany dla całego okresu 193—284 (fig. 1). Może koincydencje te są rezultatem dużej liczby typów monetarnych (1 154) powstałych za wyjątkowo długich rządów Galliena, co z pewnością wpływało na proporcje uzyskane w badaniach grupy 8 227 wszystkich typów, może też w czasach Galliena istotnie ogniskowały się problemy epoki III wieku. Jest to problem wymagający dalszych analiz.

W pracy zamieszczono sześć apendyksów. Są to: *List of emperors and usurpers (A.D. 193—284)*; następnie *References to Jupiter, Hercules, Mars, Sol and Apollo on imperial coin types: emperors and corresponding RIC-numbers* oraz *References to other deities on imperial coin types: emperors and corresponding RIC-numbers*, czyli wykazy odnośnych monet przyporządkowanych konkretnym rządóm dwudziestu sześciu władców omawianego w pracy okresu; kolejne to *Diachronic variation in Caracalla's representation during joint and sole reign* oraz *Diachronic variation in Gallienus's representation during joint and sole reign*, które gromadzą typy monet Karakalli i Galliena, uporządkowane w poszczególne kategorie i zestawione chronologicznie; oraz apendyks ostatni, czyli *Images*, ilustrujący, zdaniem Autorki, najbardziej reprezentatywne modele ikonograficzne stosowane na monetach poszczególnych typów. Pracę dopełnia zestawienie bibliografii oraz indeks.

Ten skróty przejrzał treści omawianego dzieła pokazuje, że projekt E. Manders jest ambitny, a zamysł badawczy ważny. Na ocenę taką składają się z jednej strony ważność i złożoność historii rzymskiej w III stuleciu, z drugiej — obfitość typów monetarnych użytkowanych w tym okresie i dynamika przemian wyobrażeń monetarnych. Bez wątplenia badania zrealizowane przez E. Manders świetnie pokazują możliwości, jakie tkwią w źródle monetarnym jako takim. Zresztą sama Autorka podkreśla w *Conclusion* tę jakość materiału numizmatycznego (s. 303—309).

Warto zastanowić się, na ile — przy zastosowanej przez E. Manders metodzie badawczej — pogłębiła się nasza wiedza o problemach wieku III, w jego ramach — o cesarskiej ideologii oraz o cechach obrazu cesarza prezentowanego na monetach. W tym zakresie pojawia się w omawianej pracy wiele interesujących spostrzeżeń szczegółowych. Jest również przede wszystkim w formie wykresów oraz diagramów wiele zestawień materiału źródłowego, które inspirują do dalszych poszukiwań badawczych i nowych ujęć treści monetarnych.

W tym miejscu wypada pokusić się o krytyczną uwagę wobec graficznej jakości tych zestawień. Oznaczenia w diagramach i wykresach (kolor, tło) często są

po prostu nieczytelne. Brakuje w nich wskaźników liczbowych, jest to uciążliwe i w zasadzie uniemożliwia inne niż tylko pobieżne oszacowanie i bardzo powierzchowne porównanie skali występowania kategorii tematycznych. Aby znaleźć dane liczbowe określające udział kategorii tematycznej w mennictwie, trzeba wyszukiwać je w tekście zasadniczym lub w treści przypisów, gdzie jednak umieszczone są one niekonsekwentnie.

Zasadniczo metoda przyjęta przez E. Manders ma swe niewątpliwe zalety, zapewne z tego powodu podobną drogą badawczą kroczą inni badacze⁹. Wspieranie odnotowanymi w katalogu, zweryfikowanymi typami monetarnymi pozwala dysponować stałą bazą do analiz. Czy jest to jednak baza reprezentatywna dla niuansów mennictwa starożytnego, natężenia emisji pewnych typów, zróżnicowania ilościowego ich funkcjonowania w obiegu? Czyli dla tych zjawisk, które w pewnym stopniu oświetlone są także przez zawartość skarbów monetarnych. E. Manders ma tego świadomość. Postuluje więc dołączyć do proponowanej przez siebie metody analizę zawartości skarbów (s. 39, przypis 150). Sama znajduje spore podobieństwa między liczbą typów skatalogowanych w RIC a świadectwami skarbów monet (s. 54—61). Problem jednak w tym, że o owych zbieżnościach przekonuje kwerenda dotycząca tylko monet srebrnych, ograniczona do jednej kategorii: *divine associations*. Wszak rezultaty innych cząstkowych badań¹⁰ pokazują, że rozważane przez E. Manders tytułowe zagadnienie warto przestudiować w pełniejszym zakresie w oparciu o dane skarbów monet z epoki.

Ważnym problemem jest też klasyfikacja wyobrażeń monetarnych do wydzielonych kategorii tematycznych. Zbyt upraszczające wydaje się umieszczanie monet w jednej pojedynczej kategorii, podczas gdy ich przekaz może być szerszy, „wielotematyczny”. Autorka zdaje sobie z tego sprawę. O osiągniętym przez nią samą rezultacie pisze: „simplified rendering of the representation of third-century emperors on coins” (s. 52), a także odnosi się do tej kwestii w innych miejscach

⁹ Por. np. F. REDÖ: *Numismatical Sources of the Illyr Soldier Emperors' Religious Policy*. Budapestini 1973; R. SUSKI: *Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania Aureliana 270—275*. Kraków 2008, s. 229—312.

¹⁰ Np. A.A. KLUCZEK: „*Virtus Augusti*” dans le monnayage et la propagande de l'empereur Aurélien (270—275 apr. J.-C.). In: *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki*. Eds. P. BERDOWSKI, B. BŁAHACZEK. Rzeszów 2007, s. 321—334; A.A. KLUCZEK: *Wizerunek „obcego-wroga” w ikonografii monetarnej. Przykład mennictwa cesarza rzymskiego Aureliana (270—275)*. W: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*. Red. K. NAWOTKA, M. PAWLAK. Wrocław 2007, s. 305—326; EADEM: *Cesarz rzymski Aurelianus jako „paedagogus militum”*. „*Wiek Stare i Nowe*”. T. 1 (6). Red. I. PANIC, M.W. WANATOWICZ. Katowice 2009, s. 73—100; A.A. KLUCZEK: *Między indywidualnością władcy, presją okoliczności a siłą tradycji. Wielowarstwowość wizerunku cesarza rzymskiego w latach 70. III wieku*. „*Studia Prawnoustrojowe*” 2010, 12, s. 81—93; EADEM: *Sfera topiczna wyobrażeń w mennictwie cesarza rzymskiego Florianiana (276 rok)*. „*Wiek Stare i Nowe*”. T. 3 (8). Red. S. FERTACZ, M.W. WANATOWICZ. Katowice 2011, s. 36—58.

(np. s. 48, przypis 162, s. 49, przypis 163). Trudno jest bowiem umiejscowić złożone przesłanie monet rzymskich — treść inskrypcji, temat ikonografii — w tak ograniczonej przestrzeni. Przecież przykłady niejednoznaczności oraz poliwalencji przekazu można by mnożyć.

W kontekście wspomnianej sugestii o reprezentatywności mennictwa Galliena dla całego okresu wyznaczonego datami rocznymi 193 i 284, ale także wobec znanych nam jego dziejów oraz historii mennictwa imperialnego można też zastanawiać się nad sensownością obejmowania badaniami — przy proponowanej ich metodzie — tak długiego i różnorodnego pod wieloma względami odcinka czasu. W tym miejscu jednak tylko sygnalizuję tę kwestię jako wymagającą szerszej dyskusji.

Pozostając przy metodzie, wydaje się, że E. Manders mimo wszystko nie do końca dostrzegła potencjał w niej się kryjący. Cenne pozostają — tak w części pierwszej obejmującej makroanalizę w zakresie poszczególnych kategorii tematycznych, jak w części drugiej w zakresie trzech analizowanych *case studies* — liczbowe określenia wielkości udziału konkretnych tematów. Mało jednak w pracy porównań i wniosków z nich płynących, a do takich celów ujęcie liczbowe wydaje się przydatne. Ponadto w omówieniu poszczególnych kategorii Autorka pozostaje przy bardziej tradycyjnych metodach analizy materiału numizmatycznego, bardzo rzadko podaje liczbę konkretnych typów monetarnych, charakteryzując ich sens, traktuje je równorzędnie, a to wszystko sprawia, że w zasadzie w tej warstwie swej pracy powtarza to, co w literaturze przedmiotu jest znane¹¹.

Pewnym mankamentem wydaje się sytuowanie badań auto(prezentacji) cesarza rzymskiego oraz podsumowywanie ich wyników w kontekście rozwoju (s. 309). W jaki sposób — odwołując się do treści podejmowanych w mennictwie cesarskim — zmierzyć rozwój? Na wykresach włączonych do pracy E. Manders dostrzega się okresy niepopularności niektórych wątków tematycznych (np. *felicitas* — fig. 28, *Jowisz* — fig. 19), daje się zauważyć ekstrema, które niekoniecznie plasują się w ostatnim odcinku linii chronologicznej (np. *divine propaganda* — fig. 18, *virtutes* — fig. 25), spotyka się nieregularne „skoki” (np. *pax* — fig. 29, *securitas* i *salus* — fig. 30 i 31). Rzecz dotyczy więc raczej zmienności wyobrażeń, a to oczywiście ma związek z kontekstami historycznymi emitowania konkretnych typów monetarnych. Pozostaje też kwestia interpretacji. Przykładowo uchwycone graficznie „skokowe” odwołania do Herkulesa (fig. 20) można skomentować: „from the reign of Aemilian onward, Hercules’ importance in imperial ideology increased” (s. 110), ale można też pozostać przy bardziej wyważonej opinii,

¹¹ Poza już cytowanymi pracami por. np.: W. KACZANOWICZ: *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235—284 n.e.* Katowice 1990; R. HEDLUND: „...achieved nothing worthy of memory”. *Coinage and authority in the Roman empire c. AD 260—295.* Uppsala 2008; C. PERASSI: *Soggetti monetali dall’età post-severiana a Gallieno. Fra tradizione e innovazione.* W: *Mala tempora currunt. La crisi del III secolo attraverso il ripostiglio di Pombia.* A cura di F. BARELLO, G. SPAGNOLO GARZOLI. Città di Arona 2009, s. 60—81, i wiele innych.

że Herkules był bardzo popularny w mennictwie Emiliana, Probusa, Karynusa i Numeriana.

Z poczynionych uwag widać, że praca E. Manders otwiera szerokie pole do dalszej dyskusji nad (auto)prezentacją cesarza rzymskiego w wyobrażeniach monetarnych w III wieku.